

MANA İLE HÜKÜM AYRIMINDA TEFSİR İLMİNİN YERİ

Dr. Mehmet DEMİRCİ*

ÖZET

Bu makale beyânî karakterdeki dini ilimlerden Tefsir ile Fıkıh ilminin kavşak noktası olan mana ile hüküm ayrımını ele almaktadır. Makalede her iki kavramın dil ve ıstılah anlamlarına ilişkin bilgiler verildikten sonra lafızların manaya delaleti ile hükme delaleti arasında ne gibi farklılıklar bulunduğu ve bunların hangi temellere dayandırıldığı açıklanmıştır. Böylece tefsir ve fıkıh ilimlerinin kendilerine has belli bir konuyu araştırmış olsalar bile genel anlamda birbirlerini nasıl tamamladıklarına da işaret edilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Tefsir, fıkıh, mana, hüküm, ayırım.

SUMMARY

In this article, the intersection point of Tafsir and Fiqh scientific distinction between the meaning and provisions have been come into contact with. Each of the two concepts were given information about the language and meaning of the term. What kind of differences between demonstrating the meaning of letter and constitute evidence of the provisions and their basis of which is described. Thus, the knowledge of their specific subject has been investigated, even if they overall mark each other how they were completed.

Key Concepts: Qur'an, exegesis, Islamic law, meaning, judgement, decision.

1. GİRİŞ

Lafızların manaya delaleti ile hükme delaleti konusunun ele alındığı bu makalede, Tefsir İlmî açısından özellikle manaya delaletinin ne anlama geldiğinin belirginleştirilmesi hedeflenmektedir. Aslen Mantık ilminin konuları arasında yer alan delalet konusunun hem Tefsir hem Fıkıh Usulünde, hatta diğer ilimlerde önemli bir yere sahip olduğu bilinmektedir. Gazali *el-Mustasfâ min ilmi'l-usul* adlı eserinin mukaddimesinde Had, Burhan, Lafızların Anlam-lara Delaleti gibi konuları ele alırken bu meselelere yer veriş gerekçesini şöyle açıklar: “Bu konuların sadece Fıkıh Usulüne has olduğu zannedilmemelidir. Aksine bunlar bütün ilimlerin birer mukaddimesi niteliğindedir. Dolayısıyla bu konuları kavrayamamış olan kişilerin bilgilerine kesinlikle güvenilmez.”¹ Mukaddimedede ele alınan meselelerden Tefsir İlminin üzerinde odaklandığı asıl konu lafızların manaya delaleti meselesidir.

Makalenin vurgusu özellikle bu konu üzerine olacaktır. Ancak dini ilimler hiyerarşisinde delalet, sadece Tefsir İlmi sınırları içinde kalmamakta, belki tefsirin bıraktığı yerden başka ilimler –mesela Fıkıh Usulü ilmi- konuyu daha ileri

* Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi. E-posta: mdemirci@erciyes.edu.tr

1 Gazali, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed, *El-Mustasfa Min İlmi'l-Usul*, Mısır, h. 1322, I, 8.

veya daha farklı bir düzeyde ve kendi bakış açısına uygun olarak, hükme delalet meselesi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Çalışmada konunun bu yönüne de temas edilecek ve böylece tefsirin lafız-mana-hüküm ayırımında icra etmiş olduğu faaliyet alanı daha belirgin bir üslupla ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Konunun kavramsal açıdan aydınlatılması bağlamında ilk olarak mana, hüküm ve delalet kavramları incelenecek, daha sonra da mana ile hüküm ayırımında Tefsirin yeri ele alınacaktır. Ayrıca makalede mutlak olarak zikredilen hüküm kavramından kastımızın şer'î hüküm olduğunu belirtmek isteriz.

Konunun işlenişinde dil kaynaklarının yanı sıra özellikle hem Tefsir hem de Fıkıh Usulü alanında eser veren müelliflerden yararlandığımızı belirtmek isteriz.²

2. MANA

Mana kelimesi lügatte عُنَيْتُ - عُنَيْتُ - عُنَيْتُ siygası ile kullanılır. Kelime bir şeyi dilemek/kastetmek; bir şeyi açığa çıkarmak anlamındadır. “عُنَيْتُ الارض بالنبات” Toprak bitkiyi yeryüzüne çıkardı” sözünde, açığa çıkarmak anlamı mevcuttur.

Aynı şekilde عُنَيْتُ كَذَا “Bu sözle şunu kastetti” ifadesinde, konuşan kişinin sözdeki maksadının ne yönde olduğunun açıklığa kavuşturması durumu anlatılmaktadır. عُنَيْتُ الكلام ifadesi, sözün manası; ortaya koymak istediği maksat anlamındadır.³

Mana kelimesinin fiil siygası olan عُنَيْتُ kelimesi lügatte üç temel anlama dayanmaktadır:

Birincisi: “Seri bir şekilde ve hırsla bir şeye yönelmek” anlamıdır. عُنَيْتُ بِحَاجَتِي “Falan ihtiyacımı karşıladı”⁴ cümlesinde, bir ihtiyaca seri bir şekilde verilen cevap söz konusu edimiştir. Bu durumu ifade etmek üzere de عُنَيْتُ fiili kullanılmıştır.

İkincisi: “Boyun eğmek, alçalmak” anlamıdır. Bu mana عُنَيْتُ formunda ifade edilir. “وَعُنَيْتُ الْوُجُوهُ لِلْحَيِّ الْقَيُّومِ” “Yüzler, ölümsüz ve daima dipdiri ayakta olan Allah'ın huzurunda eğilmiş, zillet içerisinde dirler.” (Taha 20/111) ayetinde عُنَيْتُ fiili boyun eğmek, zillet içinde olmak anlamında kullanılmıştır. Esir ve köle hakkında عُنَيْتُ العَانِي - عَانِي kelimesinin kullanılması;⁵ “Sana boyun eğerek geldim”⁶ ifadeleri, bu temel anlam ile ilişkilidir.

2 Çalışmamıza katkıda bulunan Yrd. Doç. Dr. Davut İtaş Bey'e teşekkürlerimi sunarım.

3 Firuzabâdi, Ebu't-Tahir Meeddüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed, *El-Kâmûsu'l-Muhîd*, Mısır, 1980, IV, 360.

4 Zebidi, Seyyid Muhammed Murtaza, Tacu'l-Arus, Kuveyt, 2001, XXXIX/121.

5 Cevherî, İsmail b. Hammad, Es-Sihah, Beyrut, 1956, VI/2440.

6 Halil b. Ahmed, Kitabu'l-Ayn, Beyrut, 2003, III/243.

Üçüncüsü: “Açığa çıkmak, bariz olmak” anlamıdır. Kitabın başlığı için عُنوان الكتاب - عُنوان الكتاب tabirinin kullanılması⁷ bu anlam ile ilişkilidir; kitabın yazım işi bittikten sonra onun bütününden ortaya çıkan başlık/unvan anlamındadır. “Bir şeyin anlamı/manası” ifadesi de bu kök anlamla ilişkilidir.

Lügat karşılaştırmalarından anlaşıldığına göre “mana”, araştırma ve irdelemeyle bir şeyin içinden ortaya çıkan kasıt anlamına gelmektedir. “Sözün manası”, “şiirin manası” ifadeleri lafzın muhtevasında saklı bulunup da açığa çıkan şey demektir. Arapların “Bu toprak bir şey vermedi” anlamına gelen لَمْ تَعْنِ هَذَا الْأَرْضَ شَيْئاً tabiri bu temel anlama örnektir. Bu ifadede söz konusu toprağın bir ürün, hayır ‘ortaya çıkarma’dığı belirtilmektedir.⁸

Mana kelimesinin istilah anlamına gelince burada lafız ve mana eksenli olmak üzere iki türlü bir tanım yapıldığı görülmektedir.

Lafız eksenli yapılan tanıma göre mana: “Karşılığında bir lafız bulunması haysiyetiyle zihni bir surettir.”⁹ Bu tanım manayı lafız karşısında konumlandırmaktadır. Burada mana lafız karşısında bulunduğu için lafza ait olan çeşitli nitelendirmeler mana için de geçerlidir. Şayet lafızdan müfret, mürekkep şeklinde söz edilmekte ise, manadan da müfret mana mürekkep mana şeklinde söz edilebilmektedir. Ancak gerçekte bu nitelermeler lafızlara ait olup, mana lafza tabi kılındığı için manadan bu şekilde söz etmek mümkün olmaktadır. Bazen de mana, “karşılığında bir lafız bulunsun ya da bulunmasın, sadece, lafız yoluyla kastedilme imkânına (potansiyeline) sahip olması yönüyle zihni bir suret” anlamında kullanılır. Buna göre lafız eksenli birinci tanım itibariyle, mana hakkında doğrudan doğruya ifrad ve terkip nitelermeleri yapılabilirken, mananın kendisini merkeze alan anlayışa göre onun hakkında ifrad ve terkibe elverişli olmak şeklinde bir nitelme yapılabilir.¹⁰

Mananın farklı isimlerle anılmasına ve bunlar arasındaki farklara gelince sunları kaydetmek mümkündür:

Esasta “zihni bir suret” olan mana, farklı yönler ön plana çıkarılarak farklı şekillerde isimlendirilmektedir. Mesela, lafızlardan hareketle akılda hasıl olması yönüyle *meʿfhum*; O nedir? Sorusuna cevap teşkil etmesi yönüyle *mahiyyet*; hariçte sabit olması yönüyle *hakkikat*; a’yanlar içinden seçilerek ayrı bir kimlik kazanması yönüyle de *hüviyyet* olarak ifade edilmektedir.¹¹

Anlam itibariyle birbiriyle yakınlık arz eden *mana* ile *meʿfhum* kavramları arasında ise şöyle bir fark olduğu belirtilmiştir: Bunlardan her birisi akılda

7 Firuzabâdi, *El-Kâmûsu'l-Muhît*, Mısır, 1980, IV, 360.

8 İbn Faris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Faris b. Zekeriya, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüga*, Beyrut, 1979, IV, 146-149.

9 Tehanevi, Muhammed Ali, *Keşşafu Istilahati'l-Fünun ve'l-Ulum*, Beyrut, 1996, II, 1600.

10 Tehanevi, *Keşşaf*, II, 1600.

11 Zebidi, Seyyid Muhammed Murtaza el-Hüsyîni, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kamus*, Kuveyt, 2001, XXXIX, 123.

bulunuyor/hâsıl olmaları yönüyle zatı itibariyle farklı şeyler değillerdir. Ancak kast edilmek ile akılda hâsıl oluşu itibariyle birbirlerinden farklılık arz ederler. Şöyle ki: Bunlar, belli bir lafız ile kastedilmiş olması yönüyle *mana*, akılda hâsıl olması yönüyle *mefhum* olarak isimlendirilirler.¹²

Mana ile *maksat* arasındaki ayrıma gelince, *mana* uzmanları bunlar arasında şöyle bir ayrım bunduğuna dikkat çekmişlerdir: Belîğ bir kelam, lafzı ile bir taraftan lügavî veya örfî veya şer'î manasına delalet ederken, bunun ötesinde bir de mütekellimin olumlu ya da olumsuz olarak söylemek istediği maksut manaya delalet eder. Belîğ bir kelamda lafızlar vardır, bununla birlikte birincil ve ikincil manalar söz konusudur.

Bu manaların izahı şudur: Birincil manalar, nahiv ilminde mananın temeli/ashı olarak isimlendirilen terkip ve lafızların medlulleridir. İkincil manalar ise kelamın söylenmesine sebep olan maksatlardır. Bu yüzden (varsayılan) bir inkâra cevap, yine bir tereddütü giderme gibi durumları ifade eden *mukteza-i hâl* ikinci manadır denilmiştir.¹³

Çeşitli yönleriyle ele aldığımız *mana*, tefsir ilminde hem manayı hem de maksadı ihtiva eden bir kavramdır.

3. HÜKÜM

Lügat Anlamı: Hüküm (الحکم) lügatte “engel olmak” anlamına gelmektedir.¹⁴ Bu bağlamda “hükmetmek” ifadesinde haksızlığa engel olmak gibi bir anlam bulunduğuna işaret edilmiştir. Hayvanın ağzına vurulan gеме حکمة الدابة denilmesi onun istenmeyen yöne doğru gitmesine engel teşkil etmesi dolayısıyladır.¹⁵

Kelimenin bir diğer anlamı da “yargı; kazâ”dır. حکم بينهم ifadesinde yargı anlamı vardır.¹⁶ Kelime ile ilgili bir diğer anlam da “önerme” anlamıdır.¹⁷

Yine “el-hukm” ilimde hikmet anlamına gelir. Bu baptan olmak üzere “el-hakîm” ilim ve hikmet sahibi kişi/işinde sapaşağlam davranan kimse demektir.¹⁸ Örfî anlamıyla “hüküm” “Bir şeyi olumlu veya olumsuz surette başka bir şey ile ilişkilendirmek” demektir.¹⁹

12 Tehanevi, *Keşşaf*, II, 1617.

13 Tehanevi, *age.*, II, 1600.

14 Halil b. Ahmed, *Kitabu'l-Ayn*, Beyrut, 2003, I, 343.

15 İbn Faris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Lüga*, Beyrut, 1979, II, 91; Cevheri, *Es-Sıhah*, Beyrut, 1984, V, 1901-1902.

16 Firuzabadi, *Kamusu'l-Muhit*, Mısır, 1980, IV, 97; Cevheri, *Es-Sıhah*, V, 1902.

17 Tehanevi, *Keşşaf*, I/695.

18 Cevheri, *Es-Sıhah*, V, 1902.

19 Tehanevi, *Keşşaf*, II, 1695.

Hüküm'ün ıstılah anlamına geçmeden önce onun şer'i ve gayri şer'i olarak iki kısma ayrıldığına ve buna göre tanımlandığına dikkat çekmek gerekmektedir. Tehanevi bu konuda şunu kaydeder: Hüküm gerek tasdik anlamında gerekse haberi ilişki anlamında ele alınsın şer'i ve gayri şer'i olarak ikiye ayrılır:

Şer'i hüküm: Kat'ıyyâta aykırı olmamak şartıyla anlayanın anlama kapasitesince şer'den alınan hükümlerdir. Şer'i olmayan hüküm: Şer'i ahkâmın dışında soyut akıldan elde edilen akli hükümlerdir.²⁰ Fıkıh Usulünde ve bizim bu çalışmada ele aldığımız hükümden maksat şer'i hükümdür. Söz konusu ilimde hükümün ıstılah anlamına ilişkin yapılan tanımlara gelince bunları şöyle zikredebiliriz:

Gazali hükümü şöyle tarif eder: *خطاب الشارع اذا تعلق بأفعال المكلفين* "Mükellefin davranışlarına ilişkin olarak Şari'in hitabıdır."²¹ Razi bu tanıma küçük bir ilave yaparak hükümü şöyle tarif etmiştir: *انه الخطاب المتعلق بأفعال الكلفين بالاختصاص أو التخيير* "Mükelleflerin zorunlu veya ihtiyari davranışlarına ilişkin olan hitaptır."²²

Sübki'nin *el-İbhâc fi şerhi'l-minhac* isimli şerhinde belirttiğine göre Bey-zâvi hükümü, "Mükelleflerin zorunlu veya ihtiyari davranışlarına ilişkin olan Allah'ın kadim hitabıdır" şeklinde tarif etmiştir.²³ Zerkeşi'nin tarifi "Mükelleflerin zorunlu veya ihtiyari davranışlarına ilişkin şer'in hitabıdır" şeklindedir.²⁴

Âmidî hükümün ıstılah anlamına ilişkin yapılmış olan tanımlar hakkında şöyle bir değerlendirmede bulunur: Bazı usulcüler hükümü "Mükelleflerin davranışlarına ilişkin şâriin hitabıdır" şeklinde, bazıları da "Kulların davranışlarına ilişkin şâriin hitabıdır" şeklinde tanımlamışlardır. Ancak yapılmış olan bu iki tanım da doğru bir tanım değildir. Çünkü "Allah sizi ve yaptıklarınızı yarattı" mealindeki ilahi söz de şâriin bir hitabıdır ve aynı zamanda mükelleflerin/kulların davranışları ile de ilişkilidir. Ancak burada söz konusu edilen şey ittifaqla şer'i hüküm de değildir. Bazı usulcüler de hükümü "Mükelleflerin zorunlu veya ihtiyari davranışlarına ilişkin şâriin hitabıdır" şeklinde tanımlamışlardır ancak bu da câmi bir tanım değildir.

Burada şer'i hükümün bilinmesi kendisine bağlı olduğu için öncelikle hitabın ne anlama geldiğinin bilinmesi gerekmektedir. Hitap: Anlamaya hazır olan birisine bir şey anlatmak kastıyla kullanılan uzlaşmış bir lafızdır. Hitabın anlamı bu şekilde bilindikten sonra şer'i hükümün tanımına ilişkin şu söylenebilir: "Şâriin şer'i bir fayda ifade eden hitabıdır."²⁵

20 Tehanevi, *Keşşaf*, II, 1695.

21 Gazali, *El-Mustasfa*, Medine, ty., I, 177.

22 Razi, *El-Mahsul fi İlmî'l-Usul*, Müessesetü'r-Risale, ty., I, 89; Cürçânî, *El-Ta'rifat*, Beyrut, 1985, s. 97.

23 Sübkî, *El-İbhac fi Şerhi'l-Minhac*, Medine, 1981, I, 43.

24 Zerkeşi, *El-Bahrü'l-Muhit*, Kuveyt, 1992, I, 117.

25 Âmidî, *El-İhkam fi Usulî'l-Ahkam*, Riyad, 2003, I, 131-132.

Hükmün ıstılah anlamına ilişkin yapılan tanımlarda dikkat çeken bir husus, hükmün “hitap” olarak açıklanmasıdır. Âmidî de tanımlarda geçen kilit ifadenin “hitap” olduğuna dikkat çekmiştir. Hükmün bu şekilde ifade edilmesi onun inşâî bir yapıda olduğuna dikkat çekmek içindir. Sübkî, *Minhac* şerhinde bu hususu şöyle ifade etmiştir: “Hükmün hitap olarak izah edilmesi ve bunun zorunlu-ihiyari olarak iki kısma ayrılması buradaki hükmün inşâî bir yapıda olduğunu gösterir.”²⁶

Sübkî'nin dikkat çektiği gibi hükmün mutlak anlamda manadan ayrıldığı nokta burasıdır. Mananın tanımında açıklandığı üzere orada söz konusu edilen ve mercek altına alınarak açıklanmaya çalışılan husus, “zihnî bir suret” iken hükümde ulaşılmaya çalışılan husus zihindeki anlam değil, zihindeki mananın hitap yolu ile zahire yansımaları ve orada oluşturduğu anlamdır. O halde hükmün hitap olarak ifade edilmesinin iki pratik faydası söz konusudur. Birincisi, hükümdeki mananın inşâî bir karakter taşıdığına dikkat çekilmesi. İkincisi ise, ihbari nitelik arzeden bazı ifadelerin de inşâî bir bağlamda değerlendirilmesinin mümkün hale gelmesi.

Lafız, mana ve hüküm üzerindeki tartışmalar aslında Allah'ın kelamı üzerinden yürütüldüğü için, Kelamullah'a dair yaklaşım tarzları tartışmanın çeşitli boyutlara uzanmasına da yol açmıştır. Mesela hüküm tanımlarında yapıldığı gibi Kelamullah'ın ezelde “hitap” olarak ifade edilmesi özellikle Mutezili çevrelerin bazı itirazlarına neden olmuştur. Razi bu itirazı şöyle aktarır: Allah'ın hükmü onun hitabı, hitabı da kelamıdır. Hâlbuki size göre O'nun kelamı kadimdir. O halde helal ve haram gibi konularda Allah'ın hükmü denilen şeyin kadim olması gerekmez mi?

Razi bu sorunun üç yönden doğru olmadığını şöyle kaydeder:

Birincisi: Mesela nikâhlı olarak gerçekleşen bir birlikteliğin helal, nikâhsız olarak gerçekleşenin haram sayılması, kulun yapmış olduğu fiilin bir niteliğidir. Dolayısıyla hadise ait bir nitelendirme kadim sayılmaz.

İkincisi: Henüz aralarında fiili bir birliktelik gerçekleşmemiş olsa bile “Şu kadın Zeyd'e helaldir” ifadesi doğru bir ifadedir ve kullanılması mümkündür. Gerçekleşmemiş durumlar hakkında böyle ifadelerin kullanılabilir olması bu hükümlerin hâdis olduğunu gösterir.

Üçüncüsü: “İlişkiyi helal hale getiren şey nikâhtır” sözü doğru bir sözdür. Bu cümleye göre hâdis bir durumla illetli olan şeyin kadim olması mümkün değildir.²⁷

Razi bu ifadelerle Kelamullah'a ilişkin bakış açısının hüküm-hitap tartışması ekseninde nasıl uzlaştırıldığına işaret etmektedir.²⁸

26 Sübkî, *El-İbhac*, I, 43.

27 Razi, *El-Mahsul*, I, 90.

28 Bu konuda bakınız. Sübkî, *El-İbha*, I, 43-44.

Yukarıda lafızların hükme delaleti için onların “hitap” olarak nitelendirilmesinin önem arzettiğine değinilmişti. Hitabın ise çoğunlukla inşâi bir karakter taşıdığı belirtilmişti. Dini ilimlerde Mana, hüküm, hitap, kelim, inşâ vs. türden terimlerle konuşuyor olmamız dini disiplinler ile dil ve mana ilimlerinin çok sıkı bir ilişki içinde olduklarını ve bu ilişkiyle birlikte birbirlerinin gelişimlerine olumlu katkıda bulduklarını göstermektedir. Bu cümleden olmak üzere belagat eserlerinde yer alan inşâ-haber ayırımına kısaca temas etmek gerekmektedir.

Bir lafzın haber veya inşâ şeklinde bir anlam ifade etmesi dil ilimlerinden meâni ilminin konusudur. Meânide önceleri inşâ yerine taleb terimi kullanılmaktaydı. Sekkakî bu ilmin haber ve talep olmak üzere iki kısma ayrıldığını belirtmektedir.²⁹ Taşköprüzade bu ilmin konusuna şöyle temas etmektedir: Meâninin konusu, “Her birinin kendine has özelliklerine göre muktezayı hale tatbik edilmesi açısından haberi ve talebî terkiplerdir.”³⁰

Meani ilminin taleb olarak ifade edilen bu kısmı daha sonraları belagat eserlerinde inşâ adıyla yer almıştır. İbn Malik inşâyı şöyle tanımlar: “Bir lafzın anlamını söylenişiyile birlikte ortaya koymasıdır.” Mesela nikâh esnasında söylenen “Evlendim” lafzının bir evlilik vücuda getirmesi, boşanma esnasında “boşadım” lafzının boşanmaya neden olması gibi.³¹

Karâfi inşâyı şu şekilde tanımlar: “Medlulünü veya medlulünün müteallekını (ilişkili bulunduğu şeyi) bizzat kendisi oluşturan sözdür.”³² Karâfi bu tanımın açılımını şöyle yapar: “Medlulünü oluşturan” ifadesi, “bana sefer vaciptir” sözünü söyleyip de kendisine sefer vacip olan kişinin bu sözünü tanım dışında bırakır. Gerçi bu söz üzerine Allah o kimseye seferi vacip kılar. Ancak şu kadar var ki bu vücubiyet söz konusu lafızdan dolayı değil, şer’in vacip kılmasıyla gerçekleşir. Yalnız boşanma ve alış veriş ifadeleri böyle değildir. “Bizzat kendisi” ifadesi haber ifadelerini tanım dışında bırakır. Çünkü haber ifadeleri dinleyenin kanaati nezdinde medlulünü oluştururlar. Mesela “Zeyd kalktı” sözü, bize Zeyd’in kalkmış olduğu kanaatini verir ancak bizzat kalkma fiilinin kendisini ifade etmiş olmaz. İnşâ formları böyle değildir. Onlar medlulünü hem bizzat kendi içinde hem de dinleyenin kanaati nezdinde ifade ederler. “Müteallekını” ifadesi ise kelim-ı nefsi türünden inşâları kapsamak üzere getirilmiştir.³³

İnşâi ifadelerin de kendi içinde talep ve talep dışı olmak üzere iki kısma ayrıldığı belirtilmiştir.³⁴

29 Sekkakî, *Miftahu'l-Ulum*, Beyrut, 1987, s. 164.

30 Taşköprüzade, *Mevzuatu'l-Ulum*, Beyrut, 1985, I/186.

31 Cemaleddin Muhammed b. Abdullah b. Abdullah et-Tâi, *Şerhu't-Teshil li İbn Malik*, 1990, I, 30.

32 Karâfi, *Envaru'l-Burûk fi Envai'l-Furuk*, Kahire, 2001, I, 95-96.

33 Karâfi, *Envaru'l-Burûk*, I, 95-96.

34 Kazvini, *El-İzah fi Ulumi'l-Belagat*, Beyrut, ty., s. 135.

Haber talep ya da inşâ ihbar ayırımının Belagat eserlerine girişi Fıkıh Usulü eserlerinden daha sonraya rastlamaktadır. Yani “Haber ve inşâ kategorileri, birbirlerinin mukabili olarak önceleri nahiv ve belâgat eserlerinde ele alınmazken Fıkıh Usulü eserlerinde başından itibaren itibaren haber, istihbar ve talep şeklindeki tasnifle karşılaşmak mümkün olabilmektedir.”³⁵ Bu da bize dini ilimlerin dil ve mana ile ilgili ilimlerin gelişmesinde katalizör bir görev üstlendiğini göstermektedir.

4. DELALET

Delalet sözlükte *yol gösterme, kılavuzluk ve rehberlik* anlamına gelir.³⁶ Mantıkçılar delaleti: “Bir şeyin öyle bir durum üzere olmasıdır ki, onun bilinmesiy-le başka bir şeyin de bilinmesi gerekir” şeklinde tarif etmişlerdir.³⁷

Delalet sözlü veya sözsüz olur. Bunlar da *tabû, akli ve vaz’i* diye üçer üçer ayrılarak delaletin altı şekli meydana gelir. Bunlardan mantığı ilgilendiren sözlü vaz’i delalettir. Bu delalet türü: “Vaz’i bilenin lafızdan manayı anlaması” diye tanımlanır.³⁸ Sözlü vaz’i delalette esas olan sözdür. Bu sözler anlamlıdır, objeleri ifade ederler. Klasik mantığın konu olarak aldığı kavramların delaleti bu soydur.³⁹

Mantık ilminin asıl konusu olan lafızların manaya delaleti *mutabakat, tazammun ve iltizam* olarak üç şekilde olur. Bunları şöyle açıklayabiliriz: *Mutabakat*: *Ev* lafzının *evin* manasına delaleti mutabakat türünden; *Ev* lafzının *tavana* delaleti *tazammun* türünden; *tavan* lafzının *duvara* delaleti de *iltizam* türünden bir delalettir.⁴⁰

Tefsir Usulü ile Fıkıh Usulü bu delalet türlerinden lafzî delalet ile ilgilenmektedir. Ragıb el-İsfahanî konuyu Kur’an lafızlarının delaleti bağlamında ele alarak şunları kaydeder: “Ulumu’l-Kur’an konularından ilk önce ele alınması gereken konu lafzî bilgilerdir. Lafzî bilgiler içinde de müfret lafızları ele almak gerekmektedir. Kur’anın manalarına ulaşmada ilk sırada olması hasebiyle müfret lafızların anlamlarından yararlanmak, bir bina yapılırken ilk olarak tuğlalardan yararlanmak gibidir. Bu uğraşın faydası sadece Kur’an ilimleri ile sınırlı değildir. Aynı zamanda şer’î ilimler için de gereklidir. Kur’an lafızları Arap dilinin özü, fukaha ve filozofların dayanak noktasıdır.”⁴¹ Razi de lafızların Fıkıh Usulündeki önemine şöyle değinir: “Muhakkikler nezdinde kelimeler, hem

35 Tahsin Görgün, “İnşâ”, *DİA*, 339-340.

36 Doğan Aksan, *Anlambilim*, Ankara, 1998, s. 41-42.

37 Necati Öner, *Klasik Mantık*, Ankara, 1986, s. 16; Cücani, *Et-Tarîfât*, s. 109; Tehanevi, *Keşşaf*, I, 787.

38 Tehanevi, *age.*, I, 790.

39 Öner, *Klasik Mantık*, s. 17-18.

40 Gazali, *El-Mustasfa*, Mısır, h. 1322, I/30.

41 Ragıb el-İsfahanî, *El-Müfredat fi Garibi’l-Kur’an*, Beyrut, ty. s. 6.

nefste bulunan mana hem de parçalar halinde işitilebilen sesler (lafızlar) için kullanılır. Fıkıh Usulünde araştırma konusu olan birinci anlam değil ikinci anlamda kelimedir.”⁴²

Fıkıh Usulünün lafzî delalet ile yakından ilgilenmesinin sebebini Cüveynî şöyle izah etmektedirler: “Usulde ele alınan konuların büyük çoğunluğu, lafızlar ve anlamlarla ilgilidir. Anlamlar konusu kıyas bölümünde ele alınacaktır. Lafızlara gelince bunlara özen gösterilmesi gerekir. Çünkü şeriat Arapçadır. Bu yüzden bir kişi nahiv ve lugata vakıf olmadıkça şer’de incelemede yapma hususunda asla bağımsız hale gelemez. Fakat bu alan başkalarının yöneldiği bir alan olduğu için ihtiyaç duyulmasına rağmen usulcüler bu alana fazla dalmamışlar ve ihtiyaç duyulan hususları bu alana havale ederek, dilcilerin ihmal ettikleri kendi alanlarına özen göstermişler. Bununda ötesinde dilcilerin ihmal ettiği fakat şer’in maksadının ortaya çıktığı emir, nehiy, umum, husus, istisnanın kuralları ve bunlara ilişkin konulara daha fazla özen göstermişlerdir. Dilcilerin ortaya koyduğu hususlara ise ihtiyaç ölçüsünde değinmişlerdir.”⁴³

Mantık ilminde asıl konu olarak ele alınan lafzî delalet konusunu Usulcüler kendi amaçları doğrultusunda bu ilme uyarlamışlardır. Karafî bunlardan *mutabakat* yoluyla delaletin âmm lafızların delaleti, *tazammun* ile delaletin emir ve nehiylerin delaleti, *iltizam* yolu ile delaletin de mefhumun delaleti olduğunu belirtmiştir.⁴⁴

5. MANAYA DELALET İLE HÜKME DELALET AYRIMINDA TEFSİR

Ragıb el-İsfahani’nin belirttiği gibi Kur’an lafızlarının delaleti meselesi hem Tefsir hem de diğer ilimlerin öncelikle ele aldığı bir konudur. Ancak Tefsir ve Fıkıh Usulü gibi ilimler lafızların vaz’î delaletini konusuna yer vermiş olsalar da, bu ilimler ulaşmak istedikleri sonuçlara göre delalet meselesini farklı boyutlara doğru uzatmış bulunmaktadırlar. Sözgelimi Tefsir manaya delaleti ele alırken Fıkıh Usulü hükme delaleti ele almaktadır. Bu nedenle lafızlara yaklaşımlarında bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Özellikle hükme delaleti konu alan Fıkıh Usulü tefsirden farklı olarak başka faktörleri de göz önünde bulundurarak meseleyi daha farklı bir boyuta taşımış olmaktadır. Şimdi bu iki ilim dalının koyuya yaklaşımlarını ele alabiliriz.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Tefsir, Fıkıh Usulü ve diğer dini ilimlerin beyanı karakterde olmaları hasebiyle başlangıç noktaları Kitabullah’ın anlaşıl-

42 Razi, *El-Mahsul*, I, 177.

43 Cüveynî, *El-Burhan fi Usulil-Fıkh*, Mansure, 1999, I, 130; Bkz. Davut İltaş, *Fıkıh Usulünde Mütakellim’in Yönteminin Delalet Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2006, s. 88; Razi, *El-Mahsul*, I, 203.

44 Karafî, *El-İkdü'l-Manzum fi'l-Husus ve'l-Umum*, Mekke, 1999, I, 247-250, 259; Bkz. İltaş, age., s. 87.

masıdır. Bu ilimler ele aldıkları meselelerin ve ulaşmak istedikleri sonuçların niteliğine bağlı olarak Kitabullah'ı inceleme konusu yapmaktadırlar. Nitekim disiplinlerin birbirinden ayrıldığı nokta konu ve amaçlarıdır. Bu noktada biz beyanî karakterdeki iki ilmin Kelamullah'ı konu edinmelerine ve her ikisi de öncelikle nazmın anlaşılması üzerinde durmalarına rağmen hangi noktalarda ve nasıl birbirlerinden ayrıldıkları konusuna yer vermek istiyoruz.

Fıkıh usulcülerinin eserlerinde yer alan ifadeler bize onların zihinlerinde mana-hüküm şeklinde bir ayrımın bulunduğunu göstermektedir. Sadruşşeri'a bu konuda şunları kaydetmektedir: "Kitap'tan asıl maksat şer'î hüküm ifade etmesi ise de, onun şer'î hüküm ifade etmesi mana ifade etmesine bağlıdır. O halde öncelikle onun mana ifade ediş yönünün araştırılması lazımdır. Bu bakımdan onun hâs, âmm, müşterek, hakikat, mecaz vb. türden manaya yönelik konuları araştırılır. Kitab'ın diğer bir yönü ise şer'î hüküm ifade etmesidir. Bu yönüyle de emir ve nehiy konuları araştırılır."⁴⁵

Razi'de mana-hüküm sıralamasının mana kısmı ile ilgili olarak dil incelemelerinin önemine ilişkin şunları kaydeder: "Şer'î konulara vakıf olmanın kaynağı Kur'an ve diğer haberler olunca, bunlar da bize Arapça olarak nakleildiğine göre, şer'î konuları öğrenmek bunları bilmeye bağlıdır."⁴⁶

Razi' nin ifadelerinde genel olarak geçen mana konusunu Pezdevî daha ayrıntılı bir biçimde dile getirmiştir. O şer'in asıllarından olan Kitab'ı anlatırken şer'î hükümlerin bilinmesinin nazım ve mananın kısımlarının bilinmesiyle mümkün olduğunu şöyle açıklar:

Şer'î hükümlerin bilinmesi dört kısımdır:

- 1- Siyga ve lügat açısından nazmın dört yönü vardır. Bunlar: Hâs, âmm, müşterek ve müevveldir.
- 2- Açık olması bakımından nazmın dört yönü vardır. Bunlar: Zahir, nass, muhkem ve müfesserdir. Bunlar, kendilerinin mukabilinde olan şu dört kısmın bilinmesiyle anlaşılır: Hafi, müşkil, mücmel, müteşabih.
- 3- Nazmın beyan bağlamında kullanılmasıdır. Bunlar: Hakikat, mecaz, sarih ve kinayedir.
- 4- Nazmın maksadına ve manasına vakıf olmak da dört yönden gerçekleşir. Bunlar: İbare, işaret, delalet ve iktizâ ile istidlal etmek suretiyle gerçekleşir.⁴⁷

Şer'î ilimler içerisinde Kur'an'ı manası açısından konu alan ilim tefsir'dir. Tefsir Kur'anı nazil olduğu tarihsel ve kültürel ortamdan başlayarak onun

45 Sadruşşeri'a, Ubeydullah b. El-Mesud el-Mahbubi el-Hanefî, *Et-Tavzih fi Halli Gavamizi't-Tenkih*, İstanbul, ty., s. 55.

46 Razi, *El-Mahsul*, I, 203.

47 Pezdevî, *Usulü'l-Pezdevî*, s. 5-6.

yorumlanmasına (te'viline) kadar uzanan süreci aydınlatmayı hedefleyen bir ilimdir. Bu husus söz konusu ilmin tanımlarında şöyle ifade edilmiştir:

Zerkeşi Tefsiri "Hz. Muhammed (sav)'e indirilmiş olan kitabın anlaşılması, manalarının açıklanması, hükümlerinin ve hikmetlerinin açığa çıkarılması kendisi vasıtasıyla bilinen ilimdir"⁴⁸ şeklinde tarif etmiştir.

Ebu Hayyan biraz daha ayrıntılı ifadelerle Tefsir ilmini şöyle tarif etmiştir: "Tefsir, Kur'an lafızlarının telaffuz şeklini, delalet ettikleri anlamları, yalnız başına ve terkip halinde kullanıldıklarında kelimelerden çıkan hükümleri, terkip halinde kullanıldıklarında oluşan manaları ve bunları tamamlayıcı nitelikte olan diğer hususları inceleyen bir ilim dalıdır."⁴⁹

et-Teyisîr fî kawai'di ilmi't-tefsir isimli eserde tefsiri bir disiplin olarak ele alıp inceleyen Süleyman Kafiyeci, Tefsir İlmini şöyle tanımlar: "Murada delalet etmesi bakımından Yüce Allah'ın kelamını, beşer gücü nispetince araştıran bir ilimdir."⁵⁰

Kafiyeci bu ilmin konusuna dair en açık ifadeyi kullanan kişidir. O şöyle der: "Tefsir İlmi'nin konusu, murada delaleti bakımından Kelamullah'tır." Burada, lafızlardan kastedilen mana ve maksatlara delalet etmek demek olan "Murada delalet etmek" kaydı ile tefsir ilmi diğer ilimlerden ayrılmış olmaktadır. Çünkü Kelamullah aynı zamanda icmalen ahkâmdan istifade edilmek bakımından usul ilminin de konusu kapsamına girmektedir. Şayet bu kayıt konmamış olsaydı Kelamullahı başka açılardan konu edinen diğer ilimlerle tefsir ilmi arasında bir karışıklık hâsıl olurdu.⁵¹

Zerkeşi de tefsir ilminin konusuna şu ifadelerle işaret etmektedir: "Kur'an tefsirinin bir yönü veciz lafızların genişçe izah edilerek manalarının açıklığa kavuşturulması şeklinde iken, diğer bir yönü de belîğ ve ince manalara sahip oluşundan dolayı bazı ihtimallerin tercihi şeklindedir."⁵² Zerkeşi bu ifadelerle Tefsir ilminin ele aldığı mana meselesinin iki boyutunu bize göstermektedir. Birincisi lafızların anlamları, ikincisi mananın arkasında yatan murad/kasıt boyutudur ki bu kısımda tercih söz konusudur.

Müfessirler mana ve maksat boyutu üzerinde mesai harcayan kişilerdir. "Onların murad-ı ilahiye insanların anlayışına yaklaştırma sürecinde yaptıkları iş, lafza ve doğru terkibe yüklenilen manalar çerçevesinde cereyan eder."⁵³ Razi'nin Fatıha suresinde geçen "gadab" kelimesi ile ilgili açıklamaları buna

48 Zerkeşi, *El-Burhan fî Ulumi'l-Kur'an*, Beyrut, 2006, I, 27.

49 Ebu Hayyan, *El-Bahrü'l-Muht*, Kahire, 1983, I, 14.

50 Süleyman Kafiyeci, *Et-Teyisîf fî Kawai'di İlmi't-Tefsir*, Dimeşk, 1990, s. 150-151.

51 Kafiyeci, *age.*, s.157-158.

52 Zerkeşi, *El-Burhan*, I, 28.

53 Muhammed Berekât Hamdi Ebu Ali, *Mefhumu'l-Ma'na Beyne'l-Edeb ve'l-Belağat*, Amman, 1988, s.19.

örnektir: Gazab (öfke) kalpteki kanın intikam hissiyle galeyana gelmesi esnasında meydana gelen fiziksel bir değişimdir. Bu durumun Allah hakkında muhal olduğu bilinmelidir. Ancak burada (kelimenin anlam ekseninde) şöyle genel bir kural söz konusudur: Rahmet, sevinç, gazab, utanma, kıskançlık... vb. bütün nefsanî arzuların bir başlangıcı bir de son kısmı vardır. Mesela gazab kalpteki kanın galeyana gelmesiyle başlar, öfkeye neden olan nesneye bir zarar dokundurma iradesiyle son bulur. İşte Allah hakkında kullanılan gazaba kalpteki kanın galeyana gelmesi şeklindeki gazabın başlangıç kısmındaki mana yüklenemez. Aksine öfkelenilen şeye karşı bir zarar dokundurma iradesi manasındaki gazap anlamı yüklenebilir.⁵⁴ Razi burada lafızda bulunan anlamın farklı yönlerine temas ederek bunlar içinde kendisinin sahip olduğu kelâmî duruşla çelişmeyecek olan anlama işaret etmiştir.

Yukarıda da işaret edildiği gibi lafızların mana ve maksat boyutuna Abdulkahir Cürcanî kelâmın iki kısım olduğunu belirterek bunları şöyle izah eder:

- 1- Sadece lafızların delaleti suretiyle anlamına ulaşılabilir olan kelâm. Mesela Zeyd hakkında gerçek anlamda bir çıkma eyleminden söz etmek istediğimizde “Harace Zeydün” yani “Zeyd çıktı” ifadesini kullanırız.
- 2- Anlama ulaşmada sadece lafzın lügat anlamını dikkate almanın yeterli olmayıp maksada ulaşabilmek için ikinci bir delaletin devreye girdiği kelâmdır. Kinaye, istiare ve temsil türünden olan kelâmlar böyledir. Mesela “Kesîru’r-remâd” yani “külü çok” ifadesi buna örnektir. Burada sadece lafzın kendisinden yola çıkılarak söylenmek istenen maksada ulaşmak mümkün olmaz. Bu tür lafızlar önce zahiri anlamını ortaya koyar ardından bunu dinleyen kişi istidlal yolu ile asıl maksat olan ikinci manaya, yani “cömertlik”ten söz eden manaya ulaşır.⁵⁵

Mananın bu şekilde başka bir manaya daha delalet etmesi durumu “mananın manası” şeklinde özetlenmiştir. “Mana” ile lafızdan doğrudan anlaşılacak şey kastedilmiş, “mananın manası” ile de önce lafızdan bir mana anlaşılması sonra da bu manadan başka bir manaya daha gidilmesi kastedilmiştir.⁵⁶ Kafiye’nin tefsir ilminin konusunu belirtirken “murada delalet etmek bakımından Kelamullah’tır” ifadesinden hareketle tefsir ilminin faaliyet alanı aynı zamanda mananın da manası olan “muradullah”dır denilebilir.

Lafızların hükme delaletinin ele alan Fıkıh Usulüne gelince öncelikle bu ilmin tanımına göz atmak gerekmektedir. Gazalî’nin tanımına göre “Fıkıh Usulü şer’î hükümlerin delillerinden ve bu delillerin hükümlere genel olarak delalet yönlerini bilmekten ibarettir.”⁵⁷

54 Razi, *Mefâtihu’l-Ğayb*, Beyrut, 1981, I, 265.

55 Abdulkahir el-Cürcanî, *Delailü’l-İ‘caz*, Kahire, ty., s. 262.

56 Abdulkahir el-Cürcanî, *Delailü’l-İ‘caz*, I, 263.

57 Gazalî, *El-Mustasfa*, Medine, ty., I, 9.

Amidi Fıkıh Usulünü şöyle tanımlamıştır: “Fıkhî deliler, bu delillerin şer’î hükümlere genel bir tarzda delalet yönleri ve bu delillerden yararlananın durumu Fıkıh Usulüdür.”⁵⁸

Sübki’nin şerhinde geçtiğine göre Beyzavi bu ilmi şöyle tarif eder: “Genel yönleriyle fıkhî delilleri, bu delillerden yararlanma şeklini ve ondan yararlanış durumunu bilmektir.”⁵⁹

Zerkeşi’nin tarifine göre “Genel olarak Fıkhî deliller, bu delillerin şer’î hükümlere delalet yönleri ve bunların kullananların durumu(nu bilmek) Fıkıh Usulü’dür.”⁶⁰

Taşköprüzade bu ilmi şöyle tarif etmiştir: “Fürûata ait şer’î hükümlerin yakîni delillerden çıkarılmasının kendisi vasıtasıyla bilindiği ilimdir.”⁶¹

Fıkıh Usulüne dair burada zikredilen tanımlar genel hatlarıyla birbirine yakın olup belli konuları ön plana çıkarmaktadırlar. Bu da bize Fıkıh Usulü’nün işlevi hakkında genel bir bilgi vermektedir. Buna göre Fıkıh Usulü’nde üç temel unsur bulunmaktadır. Birincisi Şer’î deliller, ikincisi bu delillerin hükümlere delalet şekilleri, üçüncüsü de bu delalet ilişkisini kuran müçtehtittir.

Bizim konumuzu ilgilendiren husus şer’î delillerin hükme delalet etmesi meselesidir. Tefsir de odak kelime “mana” olduğuna göre burada üzerinde durulacak ve konuyu aydınlatacak olan odak kelime “hüküm”dür. Çünkü daha önce de zikredildiği üzere hükme vakıf olmak manaya vakıf olmayı gerektiren bir durumdur. Başka bir ifadeyle Kitabullah’ın hüküm ifade etmesi mana ifade etmesine bağlı bir durumdur.⁶²

Mana ve hüküm kavramları hakkında detaylı bilgi verilirken aynı zamanda burada ele alacağımız konunun ipuçlarına da değinilmişti. Şimdi manadan hükme doğru izlenen yolun ayrıntılarını ele alabiliriz.

Hükümün tariflerine ilişkin bilgiler verilirken hitap kelimesinin şer’î hükümde önemli bir yere sahip olduğuna işaret edilmişti. Hükümün hitap olarak açıklanmasının söz konusu hükümün inşâi bir yapıda olduğu anlamına geleceğine Sübki tarafından yapılan vurguya dikkat çekilmişti. Hatta tanımlarında “hitap” kelimesine yer veren Âmidî’nin bu kelimeye kilit bir rol biçtiği belirtilmişti.

Hükümün tanımında yer alan unsurları yeniden gözden geçirecek olursak, bir tarafta hitap diğer tarafta mükellefin fiilleri olmak üzere, burada dikkatimizi çeken karşılıklı iki önemli unsur bulunduğunu görürüz. Bu iki unsur bize manadan hükme geçişin keyfiyetini göstermektedir. Hitap ile karşı tarafta bulunan muhatabın (mükellefin) fiilini şekillendirmek (karara bağlamak) he-

58 Amidi, *El-İhkam*, I, 21.

59 Sübki, *El-İbhac*, I, 19.

60 Zerkeşi, *El-Bahru’l-Muhit*, I, 24.

61 Taşköprüzade, *Mevzuatu’l-Ulum*, II, 163.

62 Bkz. Sadruşşeri’a, *Et-Tavzih*, s. 55; Pezdevî, *Usulü’l-Pezdevî*, s. 5-6.

deflendiği için burada karara medar olacak anlam Tefsir ilmindeki haliyle artık “zihni bir suret” olarak ele alınan anlam değil, “yap, yapma” şeklinde inşâî türden bir anlam olacaktır. İşte inşâî ifadelerdeki bu talep unsuru onların normatif bir muhteva taşıdıklarını göstermekte olup bu özellik lafızdan hüküm çıkarmayı da mümkün kılmaktadır. İnsanın dilcilerden önce usulcüler tarafından ele alınması⁶³ onun hükümle olan bu irtibatından dolayıdır.

Tefsir ilminin konusu olan mana ile Fıkıh Usulünün konusu olan hüküm meselesinin dil bağlamında dayandığı ayrım inşâ-haber ayrımıdır. Mana ile hükmün kavşak noktası olan inşa-haber ifadeleri arasında esaslı bir takım farklar bulunmaktadır ki Karafî bunları şöyle açıklar: İnşâ ile haber arasında dört bakımdan farklılık vardır. Bunlar şunlardır:

- 1- İnşâ ortaya koyduğu anlamının sebebidir. Haber ise kendi anlamının sebebi değildir.
- 2- İnşâî ifadeleri onların anlamları takip eder. Haber ifadelerinin ise kendileri anlamlarını takip eder.
- 3- İnşâî ifadeler tasdik ve tezkibe elverişli ifadler değildir. Haber ifadeleri ise bunlara elverişlidir.
- 4- Akit, talak, köle azat etme formundaki inşâî ifadeler ilk (sözlük) anlamlarından aktarıldıktan sonra kendi anlamlarını ortaya koyarlar. Emir ve nehiy gibi bazı formlarda ise bunların ilk anlamları ile kendi anlamlarını oluştururlar. Buna mukabil haber ifadelerinin bütün formlarında birinci anlam anlamın oluşması için yeterlidir.⁶⁴

Yukarıda görüldüğü gibi tefsir ilmi manalarla ilgilenmekte manalar da “zihni suretler” olduğuna göre tefsirde esas olan varsayılan bu anlamı takip şeklinde bir faaliyettir ki bu da tefsiri manalardan haber veren onları keşfeden yani var olanı ortaya koymayı amaçlayan bir ilim olarak karşımıza çıkarmaktadır.

“Zihni bir suret” olan manaları inceleyen Tefsir inşâî ifadeler karşısında nasıl bir tavır almaktadır? Şüphesiz Kur’an- Kerimde inşâî türden ifadeler de yer almaktadır. Emir, nehiy vb. bu türden ifadeler tefsirde manaya/murada delaleti açısından ele alınmakta dolayısıyla inşâî yapıdaki ifadeler de öncelikle manaları yönüyle ele alınıp incelenmektedir.

Mana-hüküm bağlamında ele aldığımız bu konunun aslında varoluşsal bir yönü de bulunmaktadır. Konuya bu açıdan kısaca göz atacak olursak burada söz konusu edilen ayrımın varlık mertebeleri düzeyinde de bir tekabülünün bulunduğu görülmektedir.

Gazali “tanımın tanımı” konusundaki ihtilafları anlatırken mananın varlık mertebelerindeki tekabülüne ve dolayısıyla onun nerede aranması gerekti-

63 Tahsin Görgün, Tahsin, “İnşâ”, *DİA*, 340.

64 Karafî, *Enraru'l-Buruk fi Envai'l-Furuk*, I, 96-97.

ğine şöyle temas etmektedir: Manaları (bizzat) lafızlardan çıkarmaya çalışan kişi boşuna uğraşmış olur. Bu durum, sırtı batıya dönük olduğu halde batıyı aran kimsenin durumuna benzer. Manaları önce aklında (zihinde) tespit edip sonra bunları lafızlara yükleyen kişi doğru yoldadır. O halde önce manalar (onların varlık mertebesindeki yeri) tespit edilmelidir.

Şey'in varlık açısından dört mertebesi vardır:

- 1- Bizzat kendi hakikati
- 2- Hakikatının misalinin zihinde sabit oluşu (şeklindeki varlık).
- 3- O şeye delalet eden harflerle bir sesin oluşturulması. Bu, zihinde olan misale delalet eden ibaredir.
- 4- Görme duyusuyla algılanan ve lafza delalet eden yazı şeklindeki varlık.⁶⁵

Kısaca ifade etmek gerekirse varlığın hakiki, zihnî, lafzî (sözlü) ve yazılı şekildeki dört mertebesinde söz etmek mümkündür.

Mananın varlık mertebelerindeki zihnî boyutuna Razi şöyle işaret eder: "Lafız zihinsel bir manaya delalet eder, harici gerçekliğe değil. Lafızın ayandakilere değil zihindekilere delaleti söz konusudur. bu yüzden "lafızlar manalara delalet ederler. Çünkü manalar kastedenin kastetmiş olduğu şeydir ki, bunlar zihnî şeylerdir" denmiştir.⁶⁶

Mananın varlık düzeyindeki konumunu tespit ettikten sonra hükmün nasıl bir varlık düzeyine tekabül ettiğini ele alabiliriz. Hüküm tanımlarında geçtiği üzere usulcülerin hükmü kısaca "hitap" olarak takdim ettiklerine değinmiştik. Şer'i hükmün dayanağının esasen emir ve nehiyeler olarak ifade edilmesi⁶⁷ emir ve nehiyelerde hitabın çok bariz bir şekilde görünmesinden kaynaklanmış olabilir. İşte hükmün hitap olarak takdimi onun sözsel (lafzî) varlık mertebesiyle sıkı bir ilişki içinde olduğunu bize göstermektedir.

Fıkıh usulcülerini tarafından, "Kitabın şer'i hüküm ifade etmesinin mana ifade etmesine bağlı" olduğunun ifade edilmiş olması da varlık mertebeleri içinde sözlü varlığın zihinsel varlıktan bir sonraki aşamada bulunduğu anlayışını kabul eden bir ifade biçimidir.

65 Gazali, *El-Mustasfa*, Mısır, h. 1322, I, 31-32; Ayrıca Bkz. Çev. Yunus Apaydın, *İslam Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi*, Kayseri, 1994, I, 27-28.

66 Razi, *Mefatihul-Ğayb*, I, 31; Razi konuyu şöyle ızah etmektedir. Bunun (mananın zihnî bir suret olduğunun) kanıtı şudur. Bir cismi uzaktan görerek onu kaya zannettiğimiz zaman onu hakkında "şu kayadır" deriz. Biraz yaklaşarak onun hareket ettiğini fark ederek onun kuş olduğunu zannedebilir ve "bu kuştur" diyebiliriz. Ancak iyice yaklaşıp da aslında onun bir insan olduğunu anladığımızda onun hakkında "bu insandır" deriz. İşte zihinsel tasavvurların değişmesiyle isimlerin de değişikliğe uğraması lafızların medlulünün harici gerçeklikler değil zihinsel suretler olduğunu gösterir. O halde mana harici varlıkların değil suretin ismidir. Razi, *Mefatihul-Ğayb*, I, 31.

67 İlaş, age., s. 55.

Bu varlık mertebesindeki sıralama dolayısıyla ki, manaları konu edinen tefsirde lafiz bir delil, mana da onun medlulü mesabesinde iken “fıkıh usulünde medlulden kasıt şer’î hükümler”dir.⁶⁸

Kafiyeci’nin Tefsir ilminin tanımı bağlamında “Murada delalet etmesi bakımından Yüce Allah’ın kelamını, beşer gücü nispetince araştıran bir ilimdir” şeklindeki ifadesinden anlaşıldığı üzere bu ilimde asıl olan Kelamullah’tan onun manasına/maksadına ulaşmaktır. Yani buradada medlul “mana”dır.

Varlık mertebeleri boyutundan bakıldığında zihnî bir varlık olarak ikinci varlık düzeyini oluşturan “manalar” Tefsir İlmi çerçevesinde birer medlul durumundadırlar. Fıkıh Usulü açısından ise bu anlamlar, daha farklı bir varlık boyutunda, hüküm/hitap boyutunda, istihdam edildikleri için birer delil durumundadırlar. Yani Fıkıh Usulü, Tefsirin medlulünü kendisine delil kılarak bundan hüküm denilen medlule ulaşmayı hedeflemektedir.

Fıkıh Usulünde amaç hükme ulaşmak olduğu içindir ki, bu ilim sadece lafiz yardımıyla elde edilen manaları istihdam etmekle kalmaz, bununla birlikte mefhumu ve kıyası da birer delil olarak kullanır. Burada hitabın hükme delalet şekilleri mantuk ve mefhum olmak üzere ana hatlarıyla iki grupta ele alınır.⁶⁹

6. SONUÇ

Mana hüküm ayırımında Tefsir İlminin yerini ele aldığımız bu makalede mana hüküm ayırımının dil ve varlık temeline dayanan iki yönü bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Konunun dilsel temeli bağlamında, beyani karakterdeki Tefsir ve Fıkıh Usulü ilimlerinden Tefsirin medlulü olan mana, anlamlar kategorisinde haberî yönü temsil ederken, Fıkıh Usulünün medlulü durumunda olan hüküm, anlamlar kategorisinde inşâî yönü temsil etmektedir.

Söz konusu ayırımın varlık düzeyindeki ayırımında ise mana, ikici varlık mertebesi olan zihinsel varlık yönüne tekabül ederken, hüküm ise daha çok sözle ilişkili olması dolayısıyla üçüncü mertebeye yani sözlü (lafzî) varlık mertebesine tekabül etmektedir.

Netice olarak bizim bu çalışmada amacımız beyani nitelikteki şer’î ilimlerin birbirinden tam anlamıyla bağımsız olduğunu ya da aralarında kesin çizgiler bulunduğunu vurgulamak değil, varoluşsal açıdan birbirini tamamlayan unsurların kavşak noktasını aydınlatmaktır. Böylece disiplinler arası çalışmaya mütevazı bir katkı sağlamaktır.

68 Razi, *El-Mahsul*, I, 82; İltaş, age., s. 51.

69 İltaş, age., s. 138.